

Роберт Клачиньські

*Вища державна професійна школа у Тарнові***ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ПО ЛІНІЇ МОСКВА – МІНСЬК У РАМКАХ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ****Robert Klaczyński. Cooperation between Moscow and Minsk in the energy sector.**

A paper entitled *Cooperation between Moscow and Minsk in the energy sector* describes the most important problems of gas and petrol market at the European part of former USSR. It is an attempt to answer questions aroused by the situation at the post-soviet petrol market. Its analytical part is based on statistical data, analytical papers of the most important think-tanks in that matter, books and papers together with internet resources. All above mentioned contribute to an author's proper arguments which are focused on abilities and limitations of petrol and gas sector of Russian Federation and Republic of Belarus. The paper provides an information about bilateral relations of these countries, describes Russian energy strategy towards pos-soviet area, especially towards the Belarus' role. It also describes Russian-Belarusian relations in broad international context and also Belarusian dilemmas while Minsk does refuse Russians to obtain strategic importance in the country's energy sector on the one hand, but also must strictly cooperate with Moscow while Belarusian economy is unable to function without cheap petrol and gas supplies from Russia. An author focuses also on Yamal pipeline and the eventual threat from the Nord-Stream project and also describes the meaning of BTS1 and BTS2 installations which virtually are the pressure tools on Belarus. He characterizes the background of past and current energy conflicts in bilateral relations and indicates the role of petrol and gas as political tools at Russian disposal, towards Belarus. He also formulate prognosis, based on his past analyzes. According to an author Belarus must solve the problem of its own dependency on Moscow in the energy area. Without it she won't be a clearly independent state. In the same time Russia is using all possible tools and strengths it monopoly on the Belarusian petrol market. This kind of policy is a step in Russian Federation's policies aimed at regaining imperial role again in the post-soviet area.

Key words: petrol, natural gas, energy sector, pipelines, Russian Federation, Republic of Belarus.

Вступ

Білорусь належить до тієї групи держав колишнього СРСР, які не мають відповідних до потреб запасів природного газу та нафти. З метою задоволення попиту з боку індивідуального споживача та сектору виробництва і послуг необхідним є імпорт енергоресурсів. Білорусь отримує природний газ та нафту з Російської Федерації. І це єдине джерело постачання енергоресурсів, що ставить Російську Федерацію у привілейоване щодо білоруського споживача становище. Зазначене тягне за собою вагомні наслідки у сфері економічних та політичних стосунків.

Окреслена реальність є наслідком важкої пострадянської енергетичної спадщини у вигляді існуючої передавальної мережі, що полегшує транспортування природного газу та нафти, а також відсутності серйозної альтернативи російським поставкам. Білоруський паливний ринок є надто залежним від російської енергетичної політики. Головною метою російської енергетичної стратегії є отримання впливу на ряд суттєвих для країн-імпортерів енергоресурсів сфер, необхідних для повноцінного, а що найважливіше, суверенного функціонування держави.

Російсько-білоруські відносини – найпоказовіший, більше того, майже модельний цьому приклад. Повністю залежний від російських поставок природного газу і нафти білоруський енергетичний сектор з одного боку, ефективно прив'язує цю країну до російської зони впливів. З іншого боку, відносно низькі ціни за імпортовану з Російської Федерації сировину дозволяють Республіці Білорусь реалізовувати основні завдання, пов'язані з редистрибуцією коштів із державного бюджету. Не варто також забувати, що ефектом так визначеної російською стороною політики щодо свого сусіда є економічний ріст, що тримається майже безперервно від середини 90-х років ХХ століття.

Існуюча ситуація робить реальними шанси на збереження біля керма влади нинішнього керівництва на чолі з Олександром Лукашенком. Для Російської Федерації Білорусь – це «вікно в Європу», як в економічному вимірі, так і в сфері безпеки. Через територію республіки проходить стратегічно важлива газова магістраль «Ямал», через яку здійснюються поставки «блакитного палива» на європейський ринок природного газу. Газова магістраль «Ямал» набула значення водночас із загостренням у 2013 році російсько-українського конфлікту, що фокусується навколо територіальних питань, а також, що більш суттєво з геополітичної точки зору, із вибором Україною європейського шляху подальшого розвитку [1, с. 37-39]. Нейтральна, але не значить, що прихильна позиція Білорусі щодо розвитку ситуації по лінії Москва – Київ, дозволяє їй артикулювати фінансові, політичні потреби з боку білоруських владних еліт на адресу кремлівського керівництва, очікуючи

на «економічний реванш» у вигляді економічних поступок, що концентруються у питаннях ще більшого, ніж досі, процесу субсидування білоруської економіки.

Російські політичні еліти змушені шукати союзників, які, хоча й здебільшого не наважуються відверто підтримувати нинішній курс, обраний Російською Федерацією, але, принаймні, не намагаються його змінити. Вироблена за цією схемою стратегія білоруської влади знаходить своє відображення у відмові від будь-яких дій, що можуть деструктивно вплинути на політику відновлення імперської позиції на території колишнього СРСР, яку проводить Кремль. Проте вона може бути затратною політично, особливо якщо врахувати динамічні зміни на глобальному економічному ринку [2, с.1; 3, с. 2].

Білоруси мають іншу важливу перевагу в енергетичних відносинах з російською стороною. Ця перевага – відносно сучасні нафтопереробні заводи, на яких російська нафта переробляється у паливо та нафтопродукти. Після розпаду СРСР нафтопереробна промисловість у значній мірі залишилася поза кордонами Російської Федерації, що змушувало росіян шукати співпраці з тепер незалежними державами, а у минулому – республіками в складі радянської імперії. Незважаючи на суттєвий поступ у будівництві та модернізації існуючої нафтопереробної бази на території Росії, досі не вдалося повністю позбавитись залежності від пострадянських нафтопереробних заводів, хоча, слід визнати, що з кожним роком російська сторона наближається до здобуття в процесі нафтопереробки повної самодостатності. З цього виникають намагання росіян отримати контрольний пакет акцій білоруського нафтопереробного комплексу, чому опирається білоруська сторона, побоюючись остаточного політичного узалежнення республіки від імперії, якою, поза сумнівом, є Російська Федерація [4].

Метою статті є аналіз можливостей та обмежень білоруського енергетичного сектора, як у вимірі внутрішніх стосунків, так і ширше, як частини європейського ринку палива. Дана розвідка також аналізує шанси і загрози, які стоять перед білоруським енергетичним сектором або постануть у майбутньому.

Пропонована стаття підготовлена на підставі як місцевих, так і закордонних джерел. Переважають праці, аналітичні матеріали та статті в періодичних виданнях. Цінним доповненням є нетографічні матеріали, що становлять базу для аналізу поточних подій, які мають місце як у російському, так і в білоруському енергетичному секторі. Публікація базується на методі наочних прикладів, що, на думку автора, є одним із найбільш креативних аналітичних інструментів, які використовуються сучасною політологією.

Білоруський енергетичний сектор: запаси, виробництво, передавальні лінії

Білоруські запаси нафти та природного газу відносно невеликі. Річне виробництво нафти тримається на рівні 1,5 – 2 млн тон сировини, що становить ледве 10% потреби з боку білоруського ринку палива. За рік Білорусь імпортує близько 23 млн тон сировини, що вдвічі більше, ніж попит з боку внутрішнього споживача. Нафта потрапляє на білоруський ринок через трубопровід «Дружба». Білоруська влада проводить широкомасштабні роботи з метою розвідки нових запасів «чорного золота». З огляду на геологічну структуру країни, це можливо, але важко сподіватись, що відкриті запаси були б настільки цінними, щоб радикально змінити ситуацію на білоруському паливному ринку.

З великою надією влада республіки сприйняла новину, що діючі на території республіки фірми, які шукають нафту та природний газ, відкрили нафту в так званій «Прип'ятській впадині» [5]. Після ретельного дослідження родовища можливості повної експлуатації оцінено заледве на 1,7 млн тон сировини. Чинником, що не сприяє видобуванню, є надто глибоке розташування покладів. Вони знаходяться на глибині 6,1 кілометра під землею, крім того прикриті важкою для проходження скальною породою. Гірше того, знаходяться в оточенні покладів метану, що робить виробничий процес вигідним лише у випадку збереження високих цін на сировину на світових біржах. Небагато допомагає те, що білоруська нафта значно легша, а завдяки цьому містить менше сірки, ніж російський відповідник марки Urals. Її занадто мало, щоб можна було говорити про повну окупність процесу виробництва. Відтак, важко позитивно діагностувати перелом у роботах із пошуку нових джерел постачання сировини, враховуючи вищезазначені чинники [5; 6].

Незначними є також поклади природного газу. За рік білоруський енергетичний сектор виробляє заледве 0,3 млрд м³, і це незначна кількість у порівнянні зі споживанням «блакитного палива» пострадянською енергоємною економікою [7, с. 108; 8, с. 1-12].

Потреба в сировині з боку Республіки Білорусь становить близько 20 млрд м³ на рік. Через Білорусь проходять газові магістралі, що з'єднують російські родовища сировини з європейським ринком природного газу. Обсяг транзиту «блакитного палива» через територію Білорусі оцінюється у 60 – 70 млрд м³ на рік, що становить близько 20% всього російського експорту, з яких близько 30 млрд м³ сировини потрапляє на європейський ринок через магістраль «Ямал» [7, с. 108-113; 8, с. 1-12].

Певні сподівання білоруська сторона пов'язує з виробництвом сланцевого газу. Ведуться роботи з розвідки, позначення та підрахунку покладів сланцевого газу. Проте, наразі не вдалося підтвердити наявності

покладів сланцевого газу, що підходять для експлуатації в промислових масштабах. Водночас важко собі уявити, щоб білоруська держава могла самостійно провести виробничий процес сировини, що походить із бітумних сланців, зокрема зважаючи на зростаюче узалежнення від російської сторони в сфері постачання енергоресурсів. Росія, напевно, не буде зацікавлена в пошуку білоруською державою сировини із власних покладів. Це послаблювало б її позиції на білоруському паливному ринку [9; 5, с. 9].

Найважливішою частиною білоруського енергетичного сектору залишається його інфраструктура, зокрема нафтопереробні заводи. На території Республіки Білорусь працюють два підприємства, відповідальні за нафтопереробку. Наприкінці 60-х років ХХ століття був збудований нафтопереробний завод у Мозирі, що займається виробництвом дизельного палива та мазуту. 75% виробництва потрапляє на європейський паливний ринок. Загальні виробничі потужності підприємства складають 11-13 млн тон нафти. Власником підприємства є російсько-білоруська компанія «Славнефть».

Другим підприємством, що відповідає за переробку нафти, є завод у Новополоцьку. Його власником є державний «Белнефтехим». Виробничі потужності заводу коливаються у межах 12-13 млн тон сировини на рік. Завод пройшов ґрунтовну модернізацію, в результаті якої отримано можливість виробництва бензину та дизелю, що відповідають європейським стандартам. Близько 80% виробництва йде на експорт. Білоруські нафтопереробні заводи займаються переробкою російської нафти. До них надходить 22 млн тон сировини з Російської Федерації та 1,5-1,7 млн тон з власного видобутку. Близько 30% доходів державного бюджету походить від продажу нафтопродуктів.

Оскільки Білорусь є державою-експортером вироблених із російської сировини нафтопродуктів, вони обкладаються експортним митом. Після довгих переговорів російська сторона погодилася на встановлення мінімального розміру мита, що належить їй за передачу білоруських нафтопродуктів на європейський паливний ринок. Вартість укладеного договору приносить вигоду білоруській стороні, й оцінюється в межах не менш як 1,5 млрд доларів США.

Варто при цьому зазначити, що реальні обтяження, передбачені митними таблицями перерахунку, які застосовуються на європейському паливному ринку, є вищими та складають близько 4 млрд доларів США на рік. Тобто, можна говорити в цьому випадку про приховане субсидування білоруської економіки російською стороною [8, с. 1-5]. Для європейського паливного ринку Білорусь – це стратегічно важлива держава-транзитер російської нафти. За рік через територію Білорусі проходить до 60 млн тон сировини.

Парадоксом ситуації, що склалася, є те, що економіка країни, яка не володіє власними покладами нафти, характеризується високою монокультурністю. Завдяки використанню відносно дешевої нафти, що походить із Росії, стає можливим отримання прибутків з продажу сировини, які стабілізують бюджет держави. Таким чином, Білорусь прив'язується до Російської Федерації, що обмежує її поле для маневру як у політичній, так і в економічній сферах. Спроби вийти з глухого кута, хоча б шляхом закупівлі сировини у Венесуелі, виявились, з огляду на вартість її отримання, ірраціональними з економічної точки зору.

Росіяни, використовуючи свою домінуючу позицію на білоруському ринку нафти, намагаються отримати контрольний пакет акцій білоруської нафтопереробної промисловості. Білоруська влада намагається цього не допустити, побоюючись остаточного узалежнення від російського енергетичного сектора, а також втрати інструментів впливу на економічні процеси, що відбуваються на території республіки [10; 11, с. 1-8, 12; 13].

Наскільки у випадку білоруського нафтового сектору ми можемо говорити про певну самостійність, настільки сектор природного газу цілком контролюється російською стороною. До складу білоруської газової системи входить близько 8 тис. км труб разом із компресорними станціями природного газу. Всім цим управляє підприємство, яке є філією російського концерну «Газпром» – «Газпром Трансгаз Беларусь».

Російському концерну належить 100% акцій. «Газпром Трансгаз Беларусь» володіє відрізком довжиною 575 км ключовою для транзиту «блакитного палива» магістралі «Ямал», у тому числі п'ятьма компресорними станціями, відповідальними за підтримку певної передавальної потужності системи. В обмін на передачу повного пакету участі в білоруському операторі ринку природного газу росіяни запропонували, поряд із звичайною оплатою за вартість акцій підприємства, преференційну ціну за сировину, що її купує Білорусь. У 2013 році вона складала лише 154 долари США за тисячу кубічних метрів «блакитного палива».

З 2017 року діє умова, яка враховує місце видобутку сировини, а також кошти його зберігання російською стороною. Проте, в підсумку, ціни на газ, що постачається білорусам, незначною мірою відрізняються від цін, що діють на внутрішньому російському ринку природного газу. Це становить ефективний механізм для політичного і економічного тиску на білоруську владу. Російська Федерація майстерно використовує доступні їй інструменти впливу на білоруський ринок енергоресурсів, отримуючи вплив також на інші політичні та економічні сфери функціонування білоруської держави [8, с. 6-7].

Суттєвою частиною білоруського енергетичного сектору є теплові електростанції, праця яких спирається на використання природного газу. 90% білоруського ринку електроенергії знаходиться під контролем енергетичного консорціуму «Беленерго». Білорусь є імпортером електроенергії. Дефіцит у 25% електроенергії республіка покриває за рахунок поставок із Російської Федерації. Головним постачальником електроенергії є атомна електростанція в Смоленську. Білоруська влада імпортує струм за посередництвом російського енергетичного концерну «РАО ЕЭС».

Білорусь має можливість отримання електроенергії через енергетичні коридори з Литви та України. А також має доступ до енергетичних коридорів, що виходять із Польщі, але нині вони закриті. В цьому випадку є очевидним брак волі політичного порозуміння, і це стосується обох сторін. Згідно з урядовим проектом розвитку енергетичної системи, прийнятим у 2012 році, Білорусь має обмежити споживання природного газу на 7 млрд м³. Реалізація цих намірів має стати реальною із включенням до енергетичного сектору двох блоків атомних електростанцій, що нині знаходяться у процесі будівництва.

У 2012 році Білорусь уклала з російською владою договір про будівництво атомної електростанції в Островці, що знаходиться у 250 кілометрах від важливого політичного і економічного центру Гродно. Проект буде завершено завдяки кредиту, що надала Білорусі Російська Федерація, у розмірі 9 млрд доларів США. До складу атомної електростанції увійдуть два енергетичних блоки загальною потужністю 2400 МВт. Відкриття атомного проекту передбачено у два етапи протягом 2018-2020 років.

Прогнозована потужність атомної електростанції може задовольнити до 25% загальної потреби Білорусі в електроенергії. Таким чином білоруська енергетична система буде здатна експортувати електроенергію. Надлишок виробництва, на думку білоруської влади, повинен потрапити на європейський ринок електроенергії, зокрема до Польщі. Проте слід пам'ятати, що Російська Федерація забезпечила собі контроль над експортом надлишків енергії шляхом допущення до цього процесу компанії «РАО ЕЭС», а також над процесом виробництва електроенергії шляхом постачання необхідного в процесі виробництва ядерного палива. Це зміцнює її монопольну позицію в білоруському енергетичному секторі [8, с. 7-8].

Серед нечисленних видів енергетичної сировини, що знаходяться на території Республіки Білорусь, які у майбутньому можуть зіграти суттєву роль при перегляді стратегії в рамках енергетичного сектору, слід згадати торф. Білоруська влада пов'язує чималі сподівання з численними запасами торфу, що знаходяться на території республіки. Поклади торфу, які є у розпорядженні білорусів, оцінюються у 4 млрд тон. Завдяки цьому Білорусь посідає друге місце серед держав-виробників торфу в межах колишнього СРСР та десяте у світі. Як джерело енергії торф приблизно у чотири рази дешевший від природного газу. Проте використовується у невеликій мірі. Нині його виробництво складає близько 2,5 млн тон на рік. Частка торфу в білоруському енергетичному балансі, на жаль, дуже низька і складає лише 3%. Це викликано відсутністю відповідної інфраструктури, пристосованої до торфу.

Білорусь намагається також інвестувати у виробництво біогазу. Білоруська влада впровадила в рамках підтримки вітчизняної альтернативної енергетики пільги та звільнення від податків як для фірм, що використовують біогаз у виробничих процесах, так і для підприємств, що продукують біогаз на ринок.

Білоруська влада намагається вживати заходів із метою розвитку сонячної та вітрової енергетики. У майбутньому, згідно з прийнятими білоруською елітою політичними планами, має настати динамічний розвиток цієї частини сектора альтернативної енергетики. У рамках підтримки вітрової енергетики визначено вже близько 1800 місць, де мають бути збудовані установки для вироблення екологічно чистої електроенергії. Енергетичний потенціал у цій сфері оцінюється в близько 450 МВт [14, с. 10-11; 15, с. 121].

Спроби диверсифікації в рамках білоруського енергетичного сектору

Міцні взаємини, що пов'язують білоруський енергетичний сектор з його російським відповідником при одночасному політично-економічному узалеженні білоруської держави від Російської Федерації, не сприяють диверсифікації енергетичного ринку. Це знаходить своє відображення у відсутності великих, фундаментальних для білоруського енергетичного сектору, досліджень нових енергетичних проектів, не говорячи вже про можливість їх завершення. Нечисленні неспівливі спроби диверсифікації не можуть вплинути на переговорну позицію Білорусі, як і на реальні шанси диверсифікації постачання енергоресурсів.

У рамках паливного ринку Білорусь здійснювала спроби купівлі нафти з Венесуели, що мало бути аргументом у переговорах із Росією в справі ціни та засад отримання ключової для бюджетних доходів сировини. Двократна різниця в ціні за сировину на користь російської пропозиції змусила білоруську сторону відмовитись від цієї малореальної спроби диверсифікації постачання. Нафта мала також надходити до білоруських нафтопереробних заводів у рамках договору «Свап» з Азербайджану. Цей проект теж виявився занадто витратним [5, с. 1].

Певні надії білоруська сторона покладала на співпрацю з Польщею. На перешкоді проте стали політичні питання, меншою мірою – економічні умови. Одним із досі не реалізованих проєктів була модернізація та повторне відкриття енергетичних мереж Білосток – Рось та Брест – Вулька Добринська, що з'єднують дві країни.

Білоруська влада, проте, воліла зробити ставку на енергетику, що базується на ядерному синтезі. Але не можна цілком виключити повторного запуску передавальних ліній, що було б пов'язано з надлишками електроенергії, які мають утворитися після відкриття в Білорусі обох блоків атомної електростанції в Островці. Електроенергія могла б на той час потрапляти до Польщі, яка в найближчі роки може відчувати нестачу відповідних до потреб виробничих потужностей в цій сфері. Це стосується особливо північносхідних регіонів країни.

У 2011 році повинно було розпочатись будівництво вугільної електростанції в Мінську приватним консорціумом Яна Кульчика, проте той, зіткнувшись із проблемами політичного характеру, відмовився від цієї ідеї. Доцільним, проте малоефективним прикладом диверсифікації передавання нафти на європейський паливний ринок, було транспортування нафтопродуктів через литовські та латвійські термінали на Балтійському морі.

Внаслідок дії російсько-білоруської угоди, в рамках якої білоруська сторона здобула знижку на транспортування нафти за посередництвом російської залізниці, білоруси зобов'язалися з 2018 року передавати нафтопродукти через російські нафтові термінали на Балтиці, в тому числі через новий термінал в Усть-Лузі [16, с. 2-3; 17, с. 2-3]. Білоруси хотіли також у кооперації з польською компанією «Енергополь» збудувати продуктивний нафтопровід, яким дизпаливо з білоруських нафтопереробних заводів надходило б на польський ринок. Нинішня частка білоруського дизпалива складає близько 3%, тобто близько 0,5 млн тон. Проте, польська сторона намагається блокувати цього типу ініціативи, оскільки вони створювали б серйозну конкуренцію на паливному ринку для польських нафтопереробників «Лотос» та «Орлен» [5, с. 3].

Перспективи

У найближчому майбутньому російсько-білоруські відносини в рамках енергетичного сектору не повинні суттєво змінитися. Це обумовлено як надто обмеженим енергетичним потенціалом білоруської держави, так і силою та значенням Російської Федерації на енергетичному ринку, в тому числі у сфері виробництва, передавання та продажу нафти і природного газу. На ситуацію в білоруському енергетичному секторі впливає також геополітичне розташування цієї держави, яке «де факто» виключає можливість, та у великій мірі також доцільність, диверсифікації постачання енергоресурсів.

Єдиною можливістю отримання певної незалежності від російського експортера нафти та природного газу було би будівництво нових інтерконекторів, що з'єднували б білоруську систему транспортування природного газу і нафти з польським енергетичним ринком, який є частиною європейського енергетичного ринку. Проте, це обумовлено успіхом польської енергетичної стратегії, в планах якої є створення з Польщі центральноєвропейського енергетичного хабу, а також змінами власників у білоруському енергетичному секторі [18, с. 1]. Можливість вище зазначеного могла б бути обумовлена політичними змінами в Білорусі, та про них наразі ніщо не свідчить. Проєвропейські сили винятково слабкі, неорганізовані, а білоруське суспільство не виявляє бажання більш глибоких змін, радикальних реформ, чому сприяє і ситуація в сусідній Україні.

Серйозні сумніви породжує також польська енергетична стратегія, що передбачає можливість створення газового хабу. Серед держав Центральної та Східної Європи не видно проявів згоди з перспективою домінування Польщі на ринку природного газу та нафти. До цього часу польський енергетичний сектор не зміг створити ситуацію, за якої Польща була б здатна до реальної конкуренції з Російською Федерацією за впливи в цій частині європейського ринку палив. Максимум, до чого схилиють існуючі можливості, це до припущення що у випадку Польщі можлива лише диверсифікація постачання природного газу та нафти, з урахуванням того факту, що вартість цього процесу не перевищить фактичні, реальні прибутки.

Польські плани, в кінці кінців, наштовхуються на спротив країн колишнього СРСР, в тому числі України, яка, як і Польща, декларує бажання створення на території республіки енергетичного хабу, зокрема газового. Так само, як і у випадку з Польщею, можна говорити про відсутність серйозних підстав для цієї концепції [19, с. 1-3]. У цій ситуації, не дивлячись на численні декларації про необхідність диверсифікації ринку газу та нафти в європейських країнах колишнього СРСР, шанси на реалізацію такого сценарію слід визнати надто ілюзорними.

Фінансова вигода від співпраці з російською стороною для білоруської держави занадто суттєва, щоб владні еліти в цій країні могли вжити радикальних заходів на користь зміни ситуації на білоруському енергетичному ринку [20, с. 186-190]. Слід пам'ятати, що російсько-білоруські взаємини в енергетичній сфері,

якщо дивитись на більш широкий політичний контекст, обумовлені стосунками по лінії Російська Федерація – ЄС – Вашингтон. У такій політичній дійсності Білорусь стає заручницею свого розташування на карті «Старого світу» [21, с. 293-298; 22, с. 129-135].

1. Marshall T. Więźniowie geopolityki, ZYSK i SKA, Poznań 2017. 376 s.
2. Bakunowicz T. Polityczne manewry Białorusi na tle konfliktu ukraińsko – rosyjskiego: Analizy OSW. Ośrodek Studiów Wschodnich. Warszawa, 2014. S. 1–5.
3. Bakunowicz T. Rosja kupuje polityczną lojalność Mińska: Analizy OSW. Ośrodek Studiów Wschodnich. Warszawa, 2014. S.1–6.
4. Rosja zwiększy nakłady na przemysł rafineryjny. URL: http://nafta.wnp.pl/rosja-zwiekszy-naklady-na-przemyslrafineryjny,186669_1_0_0.html (дата звернення: 12.01.2018).
5. Two oil deposits discovered in Belarus. URL: <http://eng.belta.by/economics/view/two-oil-deposits-discovered-inbelarus-108060-2017/> (дата звернення: 11.01.2018).
6. Białoruś ma własne złoża ropy naftowej. URL: <http://www.rp.pl/Energianews/301039958-Bialorus-ma-wlasne-zlozaropy-naftowej.html> (дата звернення: 07.01.2018).
7. Kłaczyński R. Ropa naftowa i gaz ziemny obszaru postradzieckiego. Rola i znaczenie surowców energetycznych w polityce Kremla. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego im KEN, 2010. 176 s.
8. Czerniewicz K. Sektor energetyczny Białorusi, Ośrodek Analiz Strategicznych. Warszawa, 2015. S. 1–12.
9. Wojcieszak Ł. Perspektywy pozyskiwania gazu łupkowego przez Białoruś w kontekście jej bezpieczeństwa gazowego. URL: www.irbis-nbv.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...2...1 (дата звернення: 07.01.2018).
10. Naturalne resources. Belarus Fact. URL: http://belarusfacts.by/en/belarus/economy_business/business_opportunities/open_investors/natural_resources/ (дата звернення: 11 stycznia 2018).
11. Konończuk W., Kłysiński K. Niewyczerpane źródło dochodów? Znaczenie i perspektywy białoruskich rafinerii: Komentarze OSW. Warszawa, 2012. Nr 81. S. 1–8.
12. Нефтехимическая, отрасль. URL: http://belarusfacts.by/ru/belarus/economy_business/key_economic/petrochem/ (дата звернення: 11.01.2018).
13. Kublik A. Białoruś i Rosja kończą konflikt o ropę naftową i gaz. URL: <http://wyborcza.biz/biznes/1,149543,20815591,bialorus-i-rosja-koncza-konflikt-o-ropę-naftowa-i-gaz.html> (дата звернення: 10.01.2018).
14. Kuźmicz G. W. Usowa I. P. Energetyka odnawialna Białorusi, Heinrich Boll Stiftung. Warszawa, 2015. 7 s.
15. Jermaszkiwicz W. N. Odnawialne źródła energii Białorusi: prognoza, mechanizmy, Wydawnictwo NO BIP – C. Mińska, 2004. 121 s.
16. Rosja skusiła białoruskie rafinerie. Ropa popłynie do rosyjskich portów. URL: <http://nafta.wnp.pl/rosja-sksilabialoruskie-rafinerie-ropa-poplynie-do-rosyjskich-portow.html> (дата звернення: 10.01.2018).
17. Putin chce, by białoruskie rafinerie używały rosyjskich portów. URL: <http://nafta.wnp.pl/putin-chce-by-bialoruskierafinerie-uzywaly-rosyjskich-portow.html> (дата звернення: 10.01.2018).
18. Hub gazowy w Polsce. URL: <http://rynkinwestycji.pl/hub-gazowy-w-polsce> (дата звернення: 07.01.2018).
19. Ukraina chce być wielkim hubem gazowym. URL: <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/ukrainahub-gazowy-polska,2,0,2391554.html> (дата звернення: 07.01.2018).
20. Eberhardt A. Gra pozorów. Stosunki rosyjsko – białoruskie 1991–2008 / Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Warszawa, 2008. 268 s.
21. Czachor R. Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011 / Studium Politologiczne, Wydawnictwo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach. Polkowice, 2011. 351 s.
22. Iwańczuk K. Pozycja geopolityczna Białorusi / red. I. Topolski; Białoruś w stosunkach międzynarodowych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2009. S. 129–135.
23. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2009. S. 129–135.